

О.Б. Дьомін (Одеса, Україна)

МЕДІЄВІСТИКА В УРСР 20-30-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ: ЧАС СТАГНАЦІЇ ТА ВИЖИВАННЯ

Ті пертурбації, які відбулись в 20-30-і рр. ХХ ст. і в СРСР в цілому, і в історичній науці зокрема, негативно позначились на стані вивчення всесвітньої історії в Україні. Фактично внаслідок від'їзду, а потім й вислання частини університетської професури припинились дослідження історії християнської церкви Західної Європи, політичної, аграрної та культурної історії середньовіччя та ранньої новітики. О.Л. Вайнштейн відмічав, що із середини 20-х рр. інтенсивність медієвістичних досліджень в провінційних університетах «помітно скоротилась». З-поміж українських вчених він зміг назвати тільки одного Л.М. Беркута, який ще проявляв активність. Тому, робив висновок О.Л. Вайнштейн, в республіці медієвістика як спеціальність в 20-х рр. виявила ознаки згасання¹. Дещо подібна оцінка присутня і в Н.М. Пакуля, А.Я. Кіктева та К.П. Добролюбського як медієвістів, що вивчали революційні рухи на Заході².

Проте, не все було так однозначно. З початку 20-х рр. почалось формування нових радянських структур історичної науки. В Москві та Ленінграді утворились численні академічні організації, що були орієнтовані на вивчення специфічних питань історії, головним чином, новітнього часу, залишаючи історію середньовіччя на науковій периферії. Щось подібне відбувалось і в столицях союзних республік, в тому числі і в Україні, тільки із значним дефіцитом кваліфікованих кадрів. Але загалом, незважаючи на «неактуальність» медієвістики, була посилена увага до соціально-економічного сегменту розвитку людства в часи середньовіччя та раннього нового часу. Вивчення історії революцій та історії робітничого класу стало завданням номер один молодого радянської історіографії. У Харкові, тогочасній столиці України, після ліквідації університету була в 1921 р. при Харківському інституті народної освіти створена науково-дослідна кафедра історії європейської культури у складі п'яти секцій. Середні віки і рання новістика попали до секції новоєвропейської культури на чолі із професором М.С. Гольдіним. Проте одним із головних напрямів роботи секції було вивчення історії селянства в країнах Західної Європи. Отож М.С. Гольдін на початку 20-х рр. займався аграрною політикою німецьких земельних сеймів ХУІ-ХУІІ ст., селянським питанням в німецькій публіцистиці ХУІІІ ст. Згодом він розпочав роботу над укладанням збірника документів «Селяни на Заході у середні віки і в новий час» і паралельно працював над темою «З історії селянських звільнень у Німеччині», що ґрунтувалась на документах, зібраних ним у Берлінському таємному державному архіві. Ряд його публікацій присвячений історії Великої Французької революції. Та в кінці 20-х років М.С. Гольдін через хворобу відійшов від активної наукової роботи³. На кафедрі новоєвропейської культури також працювали В.П. Бузескул, М.М. Пакуль.

За таких умов з'явилась в 1929 р., як своєрідне виконання соціального замовлення, науково-популярна книжка столичного харківського історика М.М. Пакуля (1880-1953) про Нідерландську революцію. Наукову вагомість публікації засвідчило її видання у Москві в 1931 р. Загалом же, М.М. Пакуль залишався вірним

медієвістичним уподобанням аж до кінця 30-х рр., досліджуючи, спираючись на джерельний матеріал, історію Франкської держави, міські рухи у Німеччині XIV ст., проблеми джерелознавства та історіографії середніх віків⁴. Для цього у нього з'явилося більше можливостей тоді, коли із відродженням університетської освіти в 1933 р. М.М. Пакуль перейшов працювати до Харківського університету. Саме в нього навчався один із визначних радянських істориків раннього нового часу, спеціаліст із історії Англійської революції середини XVII ст. М.А. Барг.

Продовжуючи медієвістичний напрям досліджень, М.М. Пакуль в 1939 р. опублікував у Харкові у «Вчених записках харківського університету» статтю «До питання щодо достовірності «Історії Італії» Гвіччардіні», в якій шляхом співставлення із матеріалами Макіавеллі доводив, що Гвіччардіні користувався добрими джерелами та не займався їх викривленням⁵. Незважаючи на те, що М.М. Пакуль, як й інші викладачі старшого покоління, намагався продемонструвати оволодіння марксистською методологією історичних досліджень, критики звинувачували його в недостатній увазі до класової боротьби та запереченні ролі селянства в революції⁶.

Маючи більшу свободу дій, ніж не титуловані історики, академік В.П. Бузескул в рамках Комісії з історії знань АН СРСР продовжив історіографічну традицію Харківського університету, підготувавши видану в Ленінграді в 1929-1931 рр. в двох частинах роботу «Всесвітня історія та її представники в Росії в XIX і на початку XIX століття»⁷, в якій значне місце відводилось діяльності медієвістів та новістів Києва, Харкова, Одеси дореволюційної епохи. Німецькій медієвістиці присвячувались його попередні публікації⁸. Разом із тим, в історіографічних студіях і В.П. Бузескула, і інших дореволюційного гатунку істориків, видно прагнення зберегти та показати прогресивний характер праць російських істориків XIX та початку XX ст.

Із урахуванням, насамперед, медієвістичного доробку до історіографії середньовічної історії звернувся й М.М. Пакуль. Проте, визначальним в його роботі було прагнення підкреслити здобутки українських істориків в руслі марксистської ідеології, що видно з переліку робіт із всесвітньої історії, які він підібрав для журналу «Прапор марксизму»⁹. Ювілейний характер мала й оглядова доповідь на науковій сесії 1938 р. історичного факультету Харківського державного університету¹⁰. Однак демонстрація марксизму у М.М. Пакуля не мала показний характер, бо навіть у московському виданні 1931 р. роботи «Нідерландська революція XVII ст.» він зробив лише два посилання на Ф. Енгельса і одне на К. Маркса¹¹. Головне полягало в тому, що він достатньо вдало, як для марксизму, виклав події у Нідерландах другої половини XVII ст. у рамках формаційного бачення.

Молодшому за віком О.Я. Кіктеву (1899-1944) виявилось значно простіше застосувати марксистський метод до історії середньовіччя, тим більш, що об'єктом його дослідження була вже апробована Ф. Енгельсом Селянська війна у Німеччині 1525 р. У Харкові в рамках науково-дослідницької кафедри історії європейської культури він опублікував статтю про походження селянської війни¹², а в 1931 р. видав і книжку про німецьку селянську війну¹³. Але із відкриттям Київського державного університету він зайняв там посаду професора, завідуючого кафедрою нової історії й почав займатись балканською проблематикою початку XX ст. В роки Вітчизняної війни О.Я. Кіктєв загинув¹⁴.

В Києві провідним науковцем-медієвістом міжвоєнного часу став Л.М. Беркут. В 1922 р. Київський інститут народної освіти, що фактично заступив ліквідований університет св. Володимира, запросив його на кафедру всесвітньої історії (на той час Л.М. Беркут працював у Ростові). Він прийшов як продовжувач традицій Ф.Я. Фортинського, традицій вивчення джерелознавства та історії середньовічних міст, маючи на своєму рахунку ряд публікацій по цим проблемам, підручник з історії середніх віків (перша частина) та монографію «Боротьба за інвеституру при Генріху V» (Варшава, 1914).

Крім основної дисципліни історії середніх віків, він читав ще ряд спеціальних курсів: джерелознавство середньовічної історії, історію середньовічних міст, історію середньовічної латинської літератури, латинську палеографію з дипломатією, історію французького абсолютизму, історію Англії нових часів. Та головна його праця полягала у практичній реалізації політики українізації щодо історичної науки в галузі медієвістики. Його перші україномовні статі з'явилися в 1926-1927 рр. в провідних історичних українських виданнях того часу - «Записках історично-філологічного відділу УАН» та в «Записках Київського інституту народної освіти». Написав та видав Л.М. Беркут й першу спеціальну монографічну роботу з проблем медієвістики українською мовою «Етюди із джерелознавства середньої історії»¹⁵. Із відродженням Київського університету у 1932 р. і до 1940 р. Л.М. Беркут пов'язаний із кафедрою історії середніх віків.

В Одесі розвиток всесвітньої історії в 20-30-і рр. XX ст. підтримувався учнями Є.М. Щепкіна, П.М. Біцилли, В.Е. Крусмана по Новоросійському університету, такими як О.Л. Вайнштейн, К.П. Добролюбський, М.Л. Рубінштейн. Фактично, спадкоємцем П.М. Біцилли виступив О.Л. Вайнштейн, який в 1927-1929 рр. опублікував в Одесі та Києві дві статті з історії Флоренції XIII ст.¹⁶

В 1936 р. на історичний факультет Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова прийшов вже достатньо відомий радянський медієвіст, колишній професор Ленінградського університету М.М. Розенталь (1892-1960), якого вислали в 1935 р. із Ленінграду в Казахстан в процесі репресій, що настали після вбивства С.М. Кірова. Проте, перше його перебування в Одесі виявилось нетривалим, бо в 1938 р. він був вимушений виїхати до Курська. Тема наукової роботи М.М. Розенталя на факультеті йшла в контексті останніх публікацій ленінградського часу. Вона пов'язувалась із намаганням вченого по-марксистськи переосмислити історію феодалізму і формулювалась як «Розвиток класових протиріч у франкському суспільстві V-VIII ст.»¹⁷. Знаковим наслідком перебування М.М. Розенталя в Одесі став захист в 1939 р. дисертації М.Ю. Берковича «Суспільний устрій Нейстрії у другій половині VI століття»¹⁸.

В міжвоєнні роки, коли Буковина була зайнята румунськими військами, різні аспекти історії середніх віків у Чернівецькому університеті викладали професори Р. Киндя (1886-1973), А. Бокенецу, В. Греку (1885-1972). Найвизначнішим істориком був візантиніст В. Греку, який вступав до університету як Василь Гречук. Він здобув європейське визнання дослідженнями традицій візантійського церковного малярства¹⁹. Власне, цим і обмежувались середньовічні дослідження у Чернівцях.

Розвиток медієвістики в УРСР 20-30-их рр. XX ст. практично мало досліджувався і потребує значно більшої уваги. Проте попередні і достатньо наочні висновки зводяться до того, що міжвоєнне двадцятиліття привело до зменшення чисельності істориків взагалі, і медієвістів у тому числі. Зміна методологічної парадигми, наступ войовничої більшовистської ідеології змусив тих вчених, хто залишився на Батьківщині, або пристосовуватись до ситуації, або змінювати тему чи взагалі згорнути роботу. Все це привело до певної стагнації медієвістичних досліджень. Разом із тим, необхідність освіти, особливо із відродженням університетської освіти, й ідеологічна сприяла незначній, але все-таки активізації інтересу до історії середньовіччя, тобто сприяла виживанню медієвістики як наукової дисципліни.

¹ Вайнштейн О.Л. История советской медиевистики. 1917–1966. – Ленинград, 1968. – С. 65-66. (1)

² Дядиченко В.А., Лось Ф.Е., Сарбей В.Г. Развитие исторической науки в Украинской ССР. – К., 1970. – С. 20.

³ Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років. – Х., 2004. – С. 360.

⁴ Митряев А.И., Голубкин Ю.А. Медиевистика в Харьковском университете за годы советской власти университета // Вестник Харьковского университета. – № 302. – Харьков, 1987. – С. 118; Митряев А.И., Голубкин Ю.А., Лиман С.И. Медиевистика в Харьковском университете // Вестник Харьковского университета. – № 357. – Харьков, 1991. – С. 74.

⁵ Вайнштейн О.Л. Историография. – С. 64.

⁶ Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років. – С. 401.

⁷ Бузескул В. Всеобщая история и ее представители в России в XX и начале XX века. – Ч. 1,2. – Ленинград, 1929–1931.

⁸ Бузескул В.П. Из истории критического метода. Ранке и Штенцель // Известия АН. – 6 серия. – 1926. – Т. 20. – № 12. – С. 1121-1138; Он же. Из истории Monumenta Germaniae // Доклады АН. – Серия В. – 1926. – Июль-декабрь. – С. 63-66.

⁹ Пакуль Н. Всесвітня історія на Україні за 1917–1928 рр. Бібліографічний показник // Прапор марксизму. – 1929. – №2.

¹⁰ Пакуль Н. Развитие советской науки по средневековью за двадцать лет // Научная сессия исторического факультета. Тезисы докладов. – Харьков, 1938. – С. 5-9.

¹¹ Пакуль Н.М. Нидерландская революция XVI в. // Пакуль Н.М. и Семенов В.Ф. Ранние буржуазные революции. – М., 1931. – С. 23, 39, 84.

¹² Киктев А. К вопросу о происхождении крестьянской войны в Германии // Ученые записки Научно-исследовательской кафедры истории европейской культуры. – Вып. 3. – Харьков, 1929. – С. 87-104.

¹³ Киктєв О. Програма селянської війни в Німеччині. – Харків, 1931.

¹⁴ Історія Київського університету. – С. 538; 382; Митряев А.И., Голубкин Ю.А., Лиман С.И. Медиєвістика в Харківському університеті. – С. 75.

¹⁵ Беркут Л. Епілоди з джерелознавства середньої історії. Період утворення і консолідації національних держав на романо-германському Заході. – К., 1928; Левченко М. Леонід Миколайович Беркут // Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук. – Кн. XVI (1928). – К., 1928. – С. 280-283.

¹⁶ Зайнштейн О.Л. Историография средних веков в связи с развитием исторической мысли от начала средних веков до наших дней. – М.-Л., 1940. – С. 357.

¹⁷ Завьялова И.В., Першина З.В. Николай Николаевич Розенталь. Видные ученые Одессы. По воспоминаниям учеников и сотрудников. – Вып. 2. – Одесса, 1992. – С. 82-85;

Апшатов С.О., Демин О.Б., Першина З.В. Указ. соч. – С. 486-487; Дьомін О.Б. Вивчення та викладання всесвітньої історії в Одесі в ХІХ–ХХ ст. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Вып. 15. – Сер. іст. науки. – № 1. – Чернігів, 2002. – С. 8-9; Немченко І.В. Розенталь Микола Миколайович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. – Вид. 2-е. – Т. 4. – Одеса, 2005. – С. 32-33; Петровський Г.П. Розенталь Микола Миколайович // Одеські історики. – Т. 1. – Одеса, 2009. – С. 326-328.

¹⁸ Беркович М.Е. Общественный строй Нейстрии во второй половине VI века (К истории возникновения частной собственности на землю и крупного земледелия на заре средневековья во Франции). – Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Одесса, 1939.

¹⁹ Масан О., Батух В. Медієвістика в Чернівецькому університеті // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст. – Чернівці, 2000. – С. 144-145.